

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ОБІГУ ОРГАНІЧНИХ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

Щербина С. В., к. с.-г. н., доцент
Національна академія державного управління
при Президентові України

Правове регулювання у сфері органічного виробництва має здійснюватися відповідно до Конституції України та законів України, а також іншими нормативно - правовими актами, які приймаються відповідно до них. Органічне виробництво згідно із проектом Закону України «Про органічне виробництво», є цілісною системою господарювання та виробництва харчових продуктів та для використання на нехарчові цілі, метою якої є отримання органічної продукції на всіх її стадіях виробництва і враховує вимоги щодо вирощування, виробництва, переробки, сертифікації, маркування, перевезення, зберігання та реалізації органічної продукції та спрямоване на покращення основних показників стану здоров'я населення, охорони довкілля, забезпечення раціонального використання і відтворення ґрунтів та інших природних ресурсів [1, с. 1]. Це доповнює чинний закон, яким регулюється виробництво та обіг органічних продуктів харчування.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [2] виробництво органічної продукції (сировини) - виробнича діяльність фізичних або юридичних осіб (у тому числі з вирощування та переробки), де під час такого виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, визначені цим Законом для отримання натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження та відновлення природних ресурсів.

Органічне виробництво продовольчої продукції є єдиним серед широкого спектру методів господарювання, що не завдає шкоди довкіллю. Системи органічного виробництва базуються на специфічних та точних вимогах (стандартах) до процесу виробництва, спрямованих на підтримку оптимального стану екосистеми з врахуванням соціальних, екологічних та економічних чинників. Повторне використання поживних речовин та посилення природних процесів допомагають підтримувати родючість ґрунтів та забезпечувати прибуткове виробництво. Органічний

сектор перетворився на одну із найбільш динамічних галузей сільського господарства в країнах Європейського Союзу. Цьому сприяло підвищення рівня поінформованості споживачів про безпеку харчових продуктів та проблеми пов'язані із захистом довкілля протягом останніх років.

Кінцевою метою органічного виробництва є не тільки забезпечення умов для збереження довкілля, а й також виробництво органічних продуктів харчування, які можуть бути вироблені безпосередньо на полі чи внаслідок первинної обробки сировини або внаслідок її переробки на підприємствах харчової промисловості згідно із вимогами до переробки органічної продукції [2, с. 4]. Органічна продукція або сировина – це продукція або сировина, отримана в результаті сертифікованого органічного виробництва відповідно до Правил органічного виробництва [1, с. 1]. Стаття 1 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» дає таке визначення органічної продукції або сировини «це продукція або сировина, отримана в результаті сертифікованого виробництва відповідно до вимог цього Закону та яка спрямовується на подальше використання для отримання нової продукції».

Слід зазначити, що виробництво органічної продукції або сировини також має визначатися Законом України “Про безпечність та якість харчових продуктів” [3], який регулює відносини між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками) та споживачами харчових продуктів і визначає правовий порядок забезпечення безпечності та якості харчових продуктів, що виробляються, знаходяться в обігу, імпортуються чи експортуються.

Послідовним та, беззаперечно, необхідним кроком є прийняття комплексної Програми розвитку органічного сільського господарства в Україні, яка б поєднала всю систему існуючих на сьогодні правових та організаційних заходів у єдиний план дій, створивши загальну передумову розбудови органічного сільського господарства в нашій державі. Слід зазначити, що в Європі та США аналогічні програми розвитку були введені в дію у середині 90-х років: Норвегія - у 1995 р; Фінляндія, Нідерланди та Швеція - у 1996 р., Франція - у 1997 р., США -у 1999 р. Тобто, Україна зволікає з прийняттям Програми, порівняно з іншими країнами, як мінімум 15 років. В Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р. [4] зазначається, що пріоритетним напрямом досягнення стратегічних цілей є регулювання ринків шляхом сприяння розвитку органічного землеробства, насамперед в особистих селянських господарствах і середніх сільськогосподарських підприємствах.

Органічне сільськогосподарське виробництво та виробництво органічних продуктів харчування здійснюється згідно із певними правилами - стандартами. До основних міжнародних стандартів (правил) органічного виробництва відносяться:

- Стандарти Європейського Союзу (Постанова Ради ЄС № 2092/91 про органічне виробництво та інші рішення стосовно виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування);

- Базові Міжнародні Стандарти органічного виробництва та переробки продукції, ухвалені IFOAM (Міжнародною Федерацією Руху за Органічне Сільське Господарство);

- Стандарти Комісії з Кодекс Аліментаріус, прийняті спільно FAO (Організацією з продовольства та сільського господарства при ООН) і FAO/ВОЗ Комісії з Кодекс Аліментаріус WHO (Всесвітньою організацією з охорони здоров'я).

У спадок Україна отримала радянську модель технічного регулювання, тобто таку, в якій ключовим розпорядником є державні органи, а не ринок. Держава визначає параметри безпечності продукції, розробляє стандарти, узгоджує технічні вимоги на продукцію, контролює якість продукції. У ЄС діє принципово інший підхід: держава лише визначає параметри безпечності продукції та здійснює контроль за їх дотриманням, а всі інші функції покладено на учасників ринку. Активно працюють спілки споживачів, асоціації малих і середніх підприємств, об'єднання товаровиробників, екологічні активісти, які є розробниками більшості стандартів. А конкуренція на ринку та споживчі уподобання споживачів вимагають від виробників забезпечувати належну якість продукції та постійно її підвищувати.

На початку 2015 року до Верховної Ради передано законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності харчових продуктів». Цей законопроект, по суті, принципово змінює систему державного контролю за безпечністю харчових продуктів відповідно до ключових Директив ЄС. Після його ухвалення основна відповідальність за безпечність продукту харчування буде перекинута на виробника. Держава чітко визначає параметри показників безпечності продукції (у технічних регламентах) і виробничої системи (у чек-листах). Також у законопроекті закладено принцип «простежуваності», який повинен діяти на всіх підприємствах харчового ланцюга «від лану до столу» для можливості оперативного виявлення оператора ринку, продукція якого призвела до появи небезпеки. Він є надзвичайно важливим для агропродовольчого комплексу, оскільки покликаний принципово змінити підходи до

управління безпечністю на всіх підприємствах (виробниках сировини, упаковки, готової продукції, перевізниках, торговельних закладах).

Кінцевою метою перевірок є не допустити на ринок небезпечний для здоров'я споживачів продукт. Як відомо, будь-який харчовий продукт є результатом виробничого процесу. Тому, для отримання харчової продукції належної якості необхідно перенести фокус уваги безпосередньо на процес виробництва і всі ключові елементи: постачальників, працівників, технологічне обладнання, виробничі приміщення, систему кондиціювання, складування сировини та готової продукції, відходи тощо. Усі названі елементи можуть призводити до появи в продукті небезпечних чинників: хворий співробітник є джерелом біологічної небезпеки (віруси, бактерії), зношений фільтр в обладнанні призведе до появи в продукті фізичних небезпек (камінці, уламки кісток м'яса) тощо. Усе це необхідно систематично виявляти й контролювати. Тому для підприємств харчового ланцюга обов'язковим є дотримання санітарно-гігієнічних вимог і запровадження системи аналізу ризиків, небезпечних чинників і контролю критичних точок (hazards analysis and critical control points: HACCP).

Для вітчизняних підприємств система HACCP абсолютно не нова. Законом України «Про безпечність та якість харчових продуктів» ще 2005 року встановлена норма, що зобов'язує харчові підприємства запроваджувати на виробничих комплексах систему HACCP. Треба бути відвертими: виробники ігнорували цю вимогу 9 років, а ті системи HACCP, що були запроваджені, здебільшого є формальними, зробленими «під сертифікат». З одного боку, це провина виробників, а з другого - законодавців, тому що в законі не було прописано механізм контролю за дотриманням встановлених норм, а також відповідальність за їх порушення.

Якщо звернутися до самого тлумачення, то HACCP - науково обґрунтована система, що дозволяє попереджати появу небезпечних чинників у харчових продуктах. Якщо при проведенні контролю готової продукції виявлено невідповідність (брак) - це прямі витрати виробника. Наприклад, виробники понесли витрати на виготовлення продукту: закупівля сировини, зарплата працівників, обслуговування технологічної лінії, утримання виробничих приміщень, електроенергія, опалення тощо, а в результаті отримали продукцію, що не відповідає вимогам безпечності, тому що, наприклад, під час контакту з продукцією в неї потрапила кишкова паличка, оскільки, як виявилось, один із працівників був хворий. Або партія молока була забракована в результаті виявлення в ній антибіотиків. Отже, підприємство понесло витрати на виготовлення продукції, а продукцію доведеться

утилізувати. За системою НАССР створюються необхідні запобіжні заходи, які дозволяють не допустити випуск невідповідної продукції (визначаються небезпечні чинники для кожного виду продукції, що виготовляється; встановлюються прийнятні рівні; проводиться систематичне оцінювання небезпечних чинників і завчасно визначаються заходи регулювання). НАССР на сьогодні як механізм системи безпечності закладено майже у всіх стандартах на харчові продукти (IFS Food, ISO 22000 та ін.).

Що ж до вартості сертифікації, то потрібно розділяти вартість запровадження міжнародних стандартів і вартість самої сертифікації (якщо є її доцільність). Запровадити стандарти можна як власними силами, так і за допомогою сторонніх фахівців. Одне виробництво потребує перепроектування, проведення системи кондиціонування, а на іншому залишилося лише розробити документи, навчити персонал. Проте в кожному із цих випадків слід прив'язувати оплату праці (штатних, залучених) фахівців до кінцевого результату: чи досягнута та мета, що була поставлена на початку проекту?

Вартість самої сертифікації (сертифікаційного аудиту) у кожного сертифікаційного органу встановлюється на комерційних засадах. Вона залежить, по-перше, від розміру компанії, яка має намір пройти сертифікацію; по-друге - на відповідність якого стандарту проводиться перевірка; по-третє - який вид основної діяльності підприємства. Приблизні розцінки сертифікаційного аудиту: для великих компаній (понад 500 працівників) - від 100 тис. гривень, для малих (до 50 працівників) — до 20 тис. гривень.

Коли мова йде про переваги органічного аграрного виробництва перед традиційним фахівці мають на увазі два аспекти: переваги самих органічних продуктів харчування та переваги власне органічних методів господарювання. Органічне виробництво має цілу низку економічних, екологічних та соціальних переваг.

Економічні переваги органічного виробництва полягають у тому, що за умов належного впровадження сучасних технологій вирощування сільськогосподарських культур та тваринництва згідно із принципами та вимогами органічного виробництва при подальшому розвитку внутрішнього ринку в Україні в середньостроковій перспективі зростатиме прибутковість виробництва органічної продукції та її конкурентноздатність. Це відбуватиметься шляхом поступового зростання природної продуктивності агроценозів та ґрунтів в умовах органічного аграрного виробництва, суттєвого зниження виробничих витрат завдяки відмові від застосування дорогих хімікатів та зменшення енергоємності виробництва, зокрема витрат на

пальне та мастильні матеріали, а також підвищення самодостатності та скорочення залежності виробників від не вигідних умов зовнішнього фінансування.

Соціальні переваги органічного виробництва полягають у створенні додаткових робочих місць у сільській місцевості й нових перспектив для малих та середніх фермерських господарств, збільшенні життєздатності сільських громад та сільському розвитку. Про це свідчить досвід впровадження органічного сільського господарства у світі, який є надзвичайно актуальним і для України. Органічне виробництво базується на екстенсивних технологіях вирощування культур та розведення худоби, що потребує більших затрат праці, а значить збільшує потребу у робочій силі та через це збільшує зайнятість населення у сільській місцевості [5, с. 57].

Екологічні переваги органічного виробництва полягають у тому, що воно зберігає довкілля в процесі виробництва, сприяє збереженню та відновленню біорізноманіття в агроландшафтах, сприяє збереженню та відтворенню родючості ґрунтів, а також оберігає від забруднення водні джерела.

З огляду на зазначені чинники переваги органічних продуктів для споживачів полягають у наступному:

- корисні для здоров'я та екологічно безпечні;
- мають кращу якість і вищі смакові якості;
- не містять у собі генетично модифікованих організмів;
- не містять токсичних та шкідливих речовин (важкі метали, пестициди, нітрати, нітроти не перевищують допустимий вміст);
- не містять шкідливих залишків штучних стимуляторів росту, лікарських препаратів та антибіотиків, що не дозволяються у органічному рослинництві та тваринництві;
- не містять хвороботворних мікроорганізмів, паразитів та алергенів та зберігають поживні речовини та натуральний склад при переробці, оскільки використовуються лише натуральні методи переробки, натуральні речовини та матеріали для пакування, не дозволяються синтетичні речовини при переробці (ароматизатори, консерванти, добавки тощо).

Перехід сільськогосподарських товаровиробників на органічні методи господарювання може бути можливим лише за умови їхнього усвідомлення переваг органічного виробництва порівняно з традиційним. Органічне виробництво швидше має переваги у цілому для суспільства, а не для конкретного виробника органічної продукції. Тому для забезпечення ефективності органічного виробництва потрібна державна підтримка у вигляді субсидій для економічного

стимулювання впровадження органічного агровиробництва землекористувачами та землевласниками шляхом:

- надання податкових і кредитних пільг та відшкодувань фізичним і юридичним особам, які здійснюють за власний кошт впровадження органічного агровиробництва та переробку органічної продукції;

- звільнення землевласників та землекористувачів, що виробляють органічну продукцію від плати за землю, за земельні ділянки, на яких організовано виробництво або переробку органічної сертифікованої продукції згідно із відповідним сертифікатом, виданим уповноваженим органом сертифікації, акредитованим у відповідному органі державної влади [5, с. 8].

У процесі впровадження виробництва органічної продукції існують певні ризики, які необхідно враховувати, оцінювати та здійснювати заходи для їхньої мінімізації.

Основні групи ризиків, які слід враховувати при переході на виробництво органічної продукції:

- недостатня розвиненість ринків збуту органічної продукції та поінформованість споживачів про переваги органічної продукції;

- відсутність маркетингових досліджень та стратегій збуту органічної продукції;

- ризики, пов'язані з можливими змінами кон'юнктури ринку органічної продукції упродовж 2-4 перехідних років;

- фінансові втрати внаслідок зменшення обсягів виробництва продукції (особливо для господарств, що активно застосовували інтенсивні технології);

- фінансові витрати на закупівлю спеціальної техніки та обладнання;

- відсутність дієвого механізму страхування ризиків у сільськогосподарському виробництві;

- ризики збуту органічної сертифікованої продукції за цінами, що дорівнюють цінам традиційної продукції.

Під час оцінки ризиків пов'язаних з входженням на ринок органічної продукції слід враховувати наступні фактори:

- органічне виробництво не має належної державної системи контролю, яка була би акредитована на національному та міжнародному рівнях та охоплювала контроль як операторів органічного сектора, так і продукцію;

- в країні до цього часу не затверджена державна стратегія та програма підтримки розвитку органічного виробництва, державні правила для органічного рослинництва та тваринництва;

- реклама та просування на ринок недостатньо розвинені, не створено маркування української органічної продукції, населення не достатньо ознайомлене з цілями органічного виробництва, співпраця з сектором органічної продукції також недостатня, поняття органічного виробництва також недостатньо зрозуміле для суспільства;

- дослідження, освіта та консультування на даний момент знаходяться на початковій стадії. Це спостерігається, наприклад, у недостатніх знаннях масштабу та потенціалу ринку окремих товарів, у відсутності кваліфікованих спеціалістів, у відсутності сучасних дослідницьких господарств та у недостатній системі підготовки сільгоспвиробників та контролерів;

- життєздатність та можливість господарств успішно вести бізнес є ключовими факторами для органічного виробництва. Існуючої кількості органічних господарств недостатньо для створення критичної маси для окупності фінансових витрат та ефективного використання коштів з бюджету, більшість сільськогосподарських товаровиробників не володіють принципами ефективного ведення бізнесу в умовах ринкової економіки;

- співпраця з багатьма важливими організаціями та державними установами на національному та місцевому рівнях повинна бути покращена.

Безпека харчової продукції і продовольчої сировини є однією з вирішальних складових продовольчої безпеки кожної держави й визначається спроможністю компетентними органами державної влади ефективно контролювати виробництво й ввезення безпечного та якісного продовольства на загальновизнаних у світі засадах. Ця сфера діяльності у людському суспільстві має надзвичайно важливі гуманітарні, соціальні, економічні та політичні аспекти.

У 1957 році ФРН, Франція, Італія, Нідерланди, Бельгія й Люксембург підписали Римський договір, яким було створене Європейське економічне співтовариство. Однією з прерогатив цього об'єднання було формування єдиної агропродовольчої політики співтовариства з метою:

- збільшити продуктивність сільськогосподарського виробництва;

- забезпечити пристойний рівень життя сільським мешканцям;

- стабілізувати аграрні ринки;

- забезпечити гарантоване продовольче постачання;

- забезпечити розумні ціни на продовольство для споживачів.

У січні 1962 р. Рада Міністрів ЄС прийняла низку документів, який було сформульовано три фундаментальних принципи єдиної

аграрної політики Європейського економічного співтовариства: єдність ринку, загальне фінансування й переваги Співтовариству.

В Європейському Союзі ефективно діють не тільки загальні нормативні і правові акти, а також комплексний перелік специфічних вимог і норм, метою яких є забезпечення безпеки харчових продуктів. Наглядом займаються три державні структури: Міністерство сільського господарства, Міністерство соціальних справ і Міністерство економіки та комунікацій.

Основні засади регулювання містяться в Законі «Про харчові продукти», Постанові Європейського парламенту і Ради ЄС № 178/2002/ЄС, в яких встановлюються загальні принципи і вимоги правових норм в галузі харчових продуктів. Всі постанови діють в країнах-членах ЄС напряму тобто без їх обговорення в законодавстві кожної окремої країни. Однак вимоги директив повинні вноситися до внутрішніх нормативно-правових актів.

Названий закон і інші нормативно-правові акти як Постанови Європейського парламенту і Ради ЄС 178/2002, 852/2004, 853/2004, 854/2004 і 882/2004, містять всі регулюючі норми, сфера регулювання яких включає: визнання підприємств та загальні вимоги до харчових продуктів; вимоги до складу і якості окремих категорій продуктів; спеціальні вимоги до харчових добавок, нових видів харчових продуктів і заморожених харчових продуктів; дозволені забруднюючі речовини; мікробіологічні вимоги; дозволені добавки, штучні регулятори смаку та запаху; гігієнічні вимоги до харчових продуктів; вимоги до працівників, які працюють в галузі обробки і їх рівня підготовки; матеріали і предмети, які контактують з продуктами; вимоги до очистки, дезінфекції і засобів боротьби з шкідниками; вимоги до води; вимоги до маркування; самостійний контроль виробника; ввезення харчових продуктів у Європейський Союз та державний нагляд і лабораторії, які аналізують проби.

Пристаючи до роботи з харчовими продуктами, їх обробник повинен поставити до відома наглядові органи та подати належну заявку. Це означає дозвіл на діяльність. Наглядова установа оцінює відповідність підприємства і затверджує або відхиляє заявку. В першому випадку вона вносить підприємство до переліку підприємств, яким дозволено певний вид діяльності. При порушенні вимог законодавства наглядовий орган має право призупинити діяльність підприємства на певний строк повністю чи частково.

Важливу роль відіграє зобов'язання підприємства щодо самостійного контролю, таким чином досягається один з найважливіших принципів – дотримання одноосібної відповідальності

підприємства. Якщо підприємству стає відомо про певні невідповідності нормативним документам, то навіть при найменшій підозрі на це воно повинно вжити всіх необхідних заходів з метою перевірки і усунення причин.

У разі, коли підозрілий продукт попадає у торговельну мережу, то його виробник повинен вжити всіх заходів з метою його відкликання, а інші організації, які були задіяні в процесі доставки продукту споживачам, повинні всілякими засобами сприяти відкликанню продуктів і надати детальну інформацію про його переміщення і реалізацію. Виробник повинен компенсувати всі затрати на проведення експертизи продуктів, якщо їх перевірка показала невідповідність стандартам.

У ЄС визначені певні пріоритети в галузі виробництва і контролю продуктів харчування:

- забезпечення населення продовольством;
- забезпечення продовольчої безпеки;
- створення чіткої системи заходів регулювання і підтримки

сільського господарства;

- раціональне використання орних, пасовищних і лісових земель;
- розширення для населення можливостей одержати необхідні

продукти;

- роль зовнішньоторговельної політики.

Обов'язкові державні стандарти та міжнародні стандарти визначають мінімальні вимоги до органічного агровиробництва, які спрямовані на встановлення системи стандартів для державних та приватних органів сертифікації. Ці вимоги можуть використовуватись для створення національних державних правил.

Більшість національних стандартів (наприклад, у країнах ЄС, Японії, Аргентині, Індії, США) представлені у вигляді постанов, які є юридично пов'язаними. В Україні підготовлено проекти відповідних стандартів, які називаються "Правилами органічного виробництва та сертифікації", що охоплюють увесь процес виробництва, переробки, пакування продукції тощо [6, с. 319].

Система сертифікації органічної продукції відрізняється від систем сертифікації якості іншої продукції, оскільки в даному випадку спеціальний аналіз продуктів не застосовується при визначенні походження продуктів, однак, оцінюють спосіб та весь процес виробництва, починаючи від умов доквілля, підготовки ґрунту до постачання продукції споживачам. Сертифікація передбачає щорічну інспекцію та проходження сертифікаційної процедури кожного року [7].

Висновки та пропозиції. Органічне виробництво продукції та сировини в Україні перебуває на початковій стадії. Розвиток органічного виробництва відбувається повільно та однобічно. Тому для більш ефективного впровадження органічного виробництва в Україні рекомендується здійснити такі заходи:

1. Розробка та удосконалення існуючої законодавчої та нормативно-правової бази, яка б чітко окреслила державну політику у сфері органічного виробництва.

2. Підвищення рівня поінформованості споживачів про безпеку харчових продуктів та проблеми пов'язані із захистом довкілля протягом останніх років через ЗМІ, інтернет.

3. Усвідомлення переваг органічного виробництва порівняно з традиційним.

4. Державна підтримка у вигляді субсидій для економічного стимулювання впровадження органічного агровиробництва землекористувачами та землевласниками.

5. Визнання органічного сільськогосподарського виробництва та виробництва органічних продуктів харчування пріоритетним напрямком розвитку аграрного сектору економіки та стратегії суспільного розвитку.

Зазначені заходи дозволять розвинути внутрішній ринок споживання сертифікованої органічної продукції та органічних продуктів харчування та збільшити її експорт та імпорт.

Література

1. Проект Закону України «Про органічне виробництво» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7003&skl=7

2. Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 03.09.2013 № 425-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.

3. Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23.12.1997 № 771/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80>

4. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р. схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>

5. Галяс А., Капштик М., Бакун Ю. Органічне агровиробництво: нові ринкові можливості та виклики для виробників зерна в Україні. - К. 2008. – 71 с.

6. Берлач Н. Становлення органічного сільського господарства в Україні: адміністративно-правовий аспект / Н. Берлач // Право України. – 2010. – № 4. – С. 314-320.

7. Плотнікова М. Ф. Органічне виробництво як основа продовольчої безпеки країни / Органічне виробництво і продовольча безпека. – Житомир: Вид-во «Полісся», 2014. – С. 384-388.